

25 Μαρτίου 1826: Μια “άγνωστη” ένδοξη επέτειος

/ [Ιστορία - Εθνικά Θέματα](#)

Η επική μάχη της Κλείσοβας, της ιστορικής μικρονησίδας της λιμνο-θάλασσας του Μεσολογγίου στις 25 Μαρτίου 1826, υπήρξε η ύστατη εκτυφλωτική αναλαμπή, αλλά και η κορυφαία ηρωική πράξη των «Ελεύθερων Πολιορκημένων», κατά τη διάρκεια της τρίτης πολιορκίας της πόλης (15 Απριλίου 1825 – 10 Απριλίου 1826), λίγο πριν τη μεγαλειώδη και ανεπανάληπτη Έξοδο της 10ης Απριλίου 1826.

Του Αντιστράτηγου ε.α. Νικόλαου Αθ. Κολόμβα,

Η πρωτοφανών διαστάσεων επονείδιστη και πολυαίμακτη ήττα, που υπέστησαν τότε οι πολυάριθμες ορδές των Τουρκοαιγυπτίων του σκληροτράχηλου Κιουταχή και του αγέρωχου Ιμπραήμ από μια δράκα ηρώων, δεν έχει προηγούμενο, ακόμη και στην Ιστορία των Εθνών. Δυστυχώς, από τότε το συνταρακτικό αυτό γεγονός, δεν έτυχε της ανάλογης αναγνώρισης και προβολής και έχει περάσει στα «ψιλά γράμματα» της Ιστορίας.

Η παρούσα μελέτη συνιστά, κατά την ταπεινή μου γνώμη, μια μικρή συμβολή στην ασύγκριτη ιστορία της ιερής πόλης του Μεσολογγίου και γενικότερα της

Εθνεγερσίας του 1821 και στοχεύει να ανασύρει από τη λήθη του παρελθόντος το φοβερό αυτό συμβάν και να δώσει έτσι το ερέθισμα να εγκύψουν και άλλοι στην έρευνα των σχετικών πηγών και να καταγράψουν τα επιμέρους στοιχεία που το συνθέτουν, ώστε να καταστεί ευρύτερα γνωστό ιδίως στις μέλλουσες γενιές. Ο εθνικός μας ποιητής Κωστής Παλαμάς με τους εμπνευσμένους στίχους ύμνησε και περιέγραψε παραστατικά όσο και επιγραμματικά, την ανεκτίμητη συμβολή της Κλείσοβας στην ανεπανάληπτη ιστορία του Μεσολογγίου και όχι μόνο, κατά την περίοδο της Εθνεγερσίας. Ο ίδιος ο Παλαμάς την αποκαλεί «το ενδοξότερο μνημείο της νέας μας ιστορίας». Γιατί δικαιοματικά το अपαραράμιλλο αυτό κατόρθωμα, αν και επισκιάστηκε από το κορυφαίο μετά από λίγες μέρες γεγονός της ηρωικής Εξόδου στις 10 Απριλίου 1826της αθάνατης φρουράς των «Ελευθέρων Πολιορκημένων», αξιολογήθηκε σαν το σημαντικότερο περιστα-τικό στην ατελεύτητη σειρά των περίλαμπρων μαχών και «στρατηγημάτων», που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της τελευταίας - της μεγάλης όπως λέγεται - πολιορκίας του Μεσολογγίου (15 Απριλίου 1825 - 10 Απριλίου 1826).

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ - ΤΑ ΠΡΟΗΓΗΘΕΝΤΑ

Ο Αιγύπτιος Ιμπραήμ, αφού το 1825 κυριάρχησε στο μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου, εκτελώντας τώρα εντολές του Σουλτάνου, έρχεται να συνδράμει τον οικτρά αποτυχόντα επί 8μηνο στην εκπόρθηση του Μεσολογγίου, Κιουταχή. Έτσι στις 12 Δεκεμβρίου 1825 «υπό τους ήχους σαλπίγγων και τυμπάνων»¹, όπως διαβάζουμε στα «Ελληνικά Χρονικά»² της 13ης Δεκεμβρίου, μετακινεί από τον όρμο του Κρυονερίου επιδεικτικά εν πομπή και εγκαθιστά το στρατόπεδό του στις ΒΑ παρυφές της πόλης. Παράλληλα, δεν παρέλειπε να κομπάζει για τα πρό-σφατα κατορθώματά του στο Μωριά και ταυτόχρονα να χλευάζει τον Κιουταχή, που επί οκτώ μήνες μέχρι τότε, δεν είχε καταφέρει να πάρει «μια φράχτη», όπως περιφρονητικά έλεγε για τα τείχη του Μεσολογγίου, ενώ γι' αυτόν θα αρκούσαν μόνο 15 ημέρες!

Η αιχμή μάλιστα αυτή προκαλεί οξύτατη διαμάχη μεταξύ των δύο αρχηγών, που καταλήγει στη μετάθεση της ευθύνης για την άλωση της πόλης, από τους Τούρκους στους Αιγυπτίους. Αλλά, μετά την υπερήφανη απόρριψη στις αρχές του 1826 από το γενναίο Αρχηγό των Μεσολογγιτών Θανάση Ραζηκότσικα (1798-1826) των νέων προτάσεων του υπερόπτη Ιμπραήμ για συμβιβασμό και αφού οι πρώτες αψιμαχίες καταλήγουν εις βάρος των επιτιθεμένων, ο τελευταίος αιφνιδιάζεται δυσάρεστα. Όταν μάλιστα ευθύς εν συνεχεία στις από 12-16 Φεβρουαρίου πολύ-νεκρες και σφοδρότατες συγκρούσεις, οι αμυνόμενοι υπερिशύουν κατά κράτος των Αράβων, με τις γνωστές όσο και οδυνηρές για τον εχθρό, εκτός των τειχών του Μεσολογγίου, εφόδους τους, ο επηρμένος Αιγύπτιος στρατηλάτης

κυριολεκτι-κά θορυβείται. Και συνειδητοποιεί πλέον, ότι οι πύλες του «φράχτη» εκείνου δεν είναι δυνατόν να εκβιασθούν με τα όπλα, εφ' όσον από τη μεριά της θάλασσας θα συνεχιζόταν, έστω και με δυσκολία, ο ανεφοδιασμός της.

Η σκληρή αυτή πραγματικότητα προσγειώνει τον Ιμπραήμ και τον αναγκάζει να συμφιλιωθεί πρόσκαιρα με τον Κιουταχή, και από κοινού πλέον να θέσουν σε εφαρμογή το σχέδιο κατάληψης των στρατηγικής σημασίας νησίδων, που φράσ-σουν από νότια τη λιμνοθάλασσα και ελέγχουν τους φυσικούς διαύλους προς την πόλη, ήτοι της Κλείσοβας, του Βασιλαδιού και του Ντολμά.

ΣΧΕΔΙΑ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΑΛΩΝ - ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ

Για την επίτευξη του αντικειμενικού αυτού σκοπού, αποδύονται σε σύντο-νες προσπάθειες, ναυπηγώντας επί τόπου μικρά σκάφη και μεταφέροντας από τα μέσα Φεβρουαρίου τόσο δια ξηράς από το Κρυονέρι στις Άσπρες Αλυκές Φοινικιάς 32 λαντζόνια (μεγάλες κανονιοφόρες βάρκες, χωρίς καρίνα και ξάρτια) όσο και δια θαλάσσης από την Πάτρα στην περιοχή της νησίδας του Αη - Σώστη «εν δίκροτον ατμοκίνητον Ρυμουλκών», όπως αναφέρει ο Λάμπρος Κουτσονίκας³, 50 μεγαλύτερα πλοιάρια και 5 κανονιοφόρες σχεδίες. Παράλληλα, από τις 19 Φεβρουαρίου ο Αιγυπτιακός στόλος, ενισχύοντας τον Τουρκικό, κλείνει όλα τα περάσματα της λιμνοθάλασσας από τον Πατραϊκό κόλπο, ενώ ταυτόχρονα επιχειρούν ακόμη και να τα προσχώσουν με άμμο⁴. Εξάλλου, καταλαμβάνοντας ο εχθρός τα «μάτια» αυτά της λιμνοθάλασσας, δηλαδή τις μικρονησίδες, όπως αναφέρει ο Στρατηγός Νικόλαος Μακρής⁵ γιος του ξακουστού οπλαρχηγού Δημήτρη Μακρή, «θα απεστέρει τους πολιορκουμένους της νωπής και θρεπτικής τροφής των ιχθύων της λιμνοθαλάσσης».

Οι Έλληνες, έχοντας από τις 18 Φεβρουαρίου ενημερωθεί για τα σχέδια του εχθρού, έλαβαν πρόσθετα μέτρα για τη βελτίωση της υφισταμένης οχύρωσης και την ενίσχυση της επάνδρωσης των νησίδων.

Επίσης ο Δημήτρης Φωτιάδης⁶ γράφει, ότι για να αντιμετωπίσουν αναμενόμε-νο ντισμπάρκο (απόβαση): «Πήρανε ακόμη την απόφαση για να σιγουράρουνε την πολιτεία από τη μεριά της λίμνης, να φτιάσουνε από τόνα στο άλλο σπίτι, ένα πέτρινο τειχί και να στήσουνε κει τα πιότερα κανόνια...».

Μετά τις αμοιβαίες αυτές προκαταρκτικές ενέργειες, οι Τουρκοαιγύπτιοι προχωρούν τώρα στην υλοποίηση των σχεδίων τους. Και μετά επικό και άπελπι αγώνα των φρουρών, κυριεύουν διαδοχικά το Βασιλάδι στις 25 Φεβρουαρίου, τον Ντολμά και τον Πόρο στις 28 Φεβρουαρίου και εξαναγκάζουν το Αιτωλικό να συνθηκολογήσει την 1η Μαρτίου.

Έτσι, απομένει η Κλείσοβα, το τελευταίο επιθαλάσσιο προπύργιο των πολιορκουμένων. Η κατάληψή της κρίνεται απαραίτητη, τόσο για την εγκατάσταση κανονιοστασίων και προσβολή της πόλης κι από το νότο, όσο και για την αποκοπή της μοναδικής πλέον γραμμής ανεφοδιασμού των πολιορκουμένων από τη θάλασσα, μέσω της «φάλας - μπούκας» (κρυφής εισόδου) που βρίσκεται περίπου 2 χλμ. ανα-τολικά των σημερινών αλυκών Τουρλίδας.

Την Κλείσοβα, της οποίας η στρατηγική αξία -όπως αφηγείται ο Κανέλλος Δεληγιάννης-είχε επισημανθεί από την Α' Πολιορκία (25 Οκτ. - 31 Δεκ. 1822), όπου το Νοέμβριο είχαν συναφθεί φονικότατες μάχες, την είχαν περιβάλλει με πρόχωμα ύψους οργυιάς για να μη κατατρώγει η θάλασσα το νησί. Επίσης, για τη βελτίωση της οχύρωσής της, ο Κασομούλης⁷ μας λέει: «Εσήκωσεν η φρουρά λοιπόν γύρωθεν της Εκκλησίας οχύρωμα έως 5 πόδας το πλάτος και έως 6 το ύψος. Ο τάφος γύρωθεν έμεινε τόσον ανοικτός, όσον χώμα έλειψεν... Εστάλησαν και 2 πυροβόλα των 18 λίτρων και 2 μικρά των 6 και τα μεν δύο έστησαν (βλέποντα) κατά τα νησίδα (Ανατολικά), τα δε κατά το Μεσολόγγι».

Στο εκκλησάκι της Αγίας Τριάδος είχαν κατασκευάσει πολεμίστρες ολόγυρα από τη σαμαρωτή κεραμοσκεπαστη στέγη, αλλά και στο μικρό κωδωνοστάσιο, τοποθετώντας πανέρια γεμάτα με χώμα. Ακόμη, όπως ιστορούν ο Γάλλος ιστορικός Αύγουστος Φάμπρ⁸ και ο Στρατηγός Ιωάν. Ιωαννίδης⁹, η φρουρά, γύρω σχεδόν από το νησί, είχε μπήξει σειρές πασσάλων λίγο κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, για να παρεμποδίζουν την προσέγγιση στην ακτή των εχθρικών πλοιαρίων, έτσι ώστε ν' αναγκάζονται οι άνδρες τους ν' αποβιβάζονται μέσα στον πηλώδη βυθό (βούρκο) και πελαγωγά «θαλασσοβατούντες», όπως μας λένε οι ιστορικοί, να πλησιάζουν με μεγάλη δυσκολία στη στεριά. Τέλος, στο θαλάσσιο χώρο μεταξύ Ανεμόμυλου -ήτανε νησάκι τότε- και Κλείσοβας, είχαν ταχθεί και υποστήριζαν το νησί οι μονοκάνονες Μεσολογγίτικες πάσσαρες του Δήμου Δενδραμή και του Κωνσταντή Τρικούπη, αδελφού του Σπυρίδωνος Τρικούπη. Υπόψη επίσης, ότι γύρω από την Κλείσοβα τα νερά προς το νότο και τη δύση έχουν κάποιο σχετικό βάθος, ενώ προς τον βορρά και την ανατολή είναι πιο ρηχά και σχεδόν εύκολα, πελαγωγά (θαλασσοβατών) μπορεί κάποιος να κινηθεί. Ακόμη, ανατολικά της πόλης και από τη θέση «Αρμυρικάκι» (στο προπολεμικό πεδίο βολής) εκσπάται σειρά νησίδων που εκτείνονται κατά τη γενική έννοια βορράς -

νότος και διέρχονται κοντά από την Κλείσοβα, με πιο γνωστή τη Μολόχα.

Η Φρουρά του νησιού αποτελείτο από 130 περίπου άνδρες, μεταξύ των οποίων αρκετοί Μεσολογγίτες. Φρούραρχος στις 18 Φεβρουαρίου είχε ορισθεί ο Σωματάρχης - οπλαρχηγός Χριστόδουλος Χατζηπέτρος από το Βετέρνικο Τρικάλων με 70 άνδρες του, ο οποίος όμως στις 22 Μαρτίου είχε μεταφερθεί επειγόντως στο Μεσολόγγι με υψηλό πυρετό και οξύτατους ρευματικούς πόνους. Γι' αυτό, καθήκοντα φρουράρχου εκτελούσε ο Υποσωματάρχης Παναγιώτης Σωτηρόπουλος από τα Μεγάλα Λομποτινά, τη σημερινή Άνω Χώρα των Κραβάρων της Ναυπακτίας. Ο Σωτηρόπουλος είχε ήδη κατά τη διάρκεια της πολιορκίας διακριθεί για την παλληκαριά του. Άλλωστε, κυρίως για να επιμεληθεί της οχύρωσης του νησιού είχε διορισθεί πριν λίγο καιρό με 26 - 30 άνδρες του στην Κλείσοβα, «ζηλωτής της εργασίας αυτής» σύμφωνα με τον Κασομούλη και «τερτιπιτζής εις τον πόλεμον», κατά τον Μακρυγιάννη¹⁰. Ήταν δε αυτός ο εμπνευστής της τοποθέτησεως των πασσάλων στον υποθαλάσσιο χώρο μπροστά απ' τα κράσπεδα του νησιού, που αποδείχθηκε κατά την εξέλιξη της μάχης σωτήρια.

Ο Ιμπραήμ, έχοντας ήδη στο ενεργητικό του την άλωση του Βασιλαδιού, του Ντολμά, και του Ανατολικού (Αιτωλικού), συγκατατέθηκε τώρα ν' αφήσει τον Κιουταχή να εκπορθήσει την Κλείσοβα, ο οποίος για το σκοπό αυτό διέθεσε 3.000 άνδρες περίπου.

ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ

Αλλά στο σημείο αυτό, ας ακούσουμε τη γλαφυρή όσο και χαρακτηριστική περι-γραφή, που μας δίδει στα απομνημονεύματά του¹¹, ο συμμετέχων στην τελευταία πο-λιορκία του Μεσολογγίου και διασωθείς κατά την Έξοδο ευγενής Ηπειρώτης Αρτέμιος Μίχος, ο οποίος αργότερα θα καθέξει και το αξίωμα του Υπουργού Στρατιωτικών.

«Την 24η λοιπόν Μαρτίου, μίαν ώραν προ της δύσεως του ηλίου, εφάνησαν πλείστα σώματα εξερχόμενα των κατασκηνωμάτων του Κιουταχή και διευθυνόμενα προς την Άσπρην Αλυκήν, κειμένην προς δυσμάς του Μεσολογγίου εις ην ελλιμενίζετο πάντοτε ο εχθρικός στολίσκος και ελάμβανε όλα τα αναγκαία.

Τα σώματα ταύτα ήρχισαν να επιβιβάζονται επί των ελαφροτέρων εχθρικών πλοι-αρίων, των προ ολίγου διευθυνθέντων εκεί, αλλ' η μετ' ολίγον επελθούσα νυξ κατεκάλυψε με βαθύ σκότος τα πέριξ και δεν επέτρεπεν εις την φρουράν του Μεσολογγίου να ιδή τας περαιτέρω κινήσεις του εχθρού. Αλλ' υποπτευθείσα ουχ ήττον επικειμένην εχθρικήν έφοδον, έλαβεν αμέσως όλα τα προς υπεράσπισιν

απαιτούμενα μέτρα και ανέμενε θαρραλέως την ημέραν».

«Τω όντι την επιούσαν, μόλις ήρχιζε να γλυκοχαράζει, ο εχθρικός στολίσκος επεφάνη συσσωματωμένος έμπροσθεν του Μεσολογγίου και ήρχισε ζωηρόν κατά της πόλεως κανονιοβολισμόν και βομβαρδισμόν, υποστηριζόμενος μετά της αυτής δραστηριότητος και υπό των κανονοστασίων της ξηράς».

«Τα παράλια κανονοστάσια της πόλεως και κατ' εξοχήν το κανονοστάσιον του Ανεμομύλου αντεπυροβόλησαν τότε ευστόχως, όλοι δε, υποθέσαντες ότι επέκειτο έφοδος κατά του Μεσολογγίου, ετοποθετήθησαν εις τας θέσεις των, περιμένοντες αυτήν μετά καρτερίας, αλλά μετά παρέλευσιν ολίγων στιγμών ο εχθρικός στολίσκος εστράφη αιφνιδίως και διευθύνθη σωρηδόν προς την Κλείσοβαν!».

Συμπληρώνουμε ότι η πρωινή καταχινιά διευκόλυνε τις παραπάνω κινήσεις του εχθρού και ότι ταυτόχρονα εκδηλώθηκαν σοβαρές εχθρικές ενέργειες προς την κατεύθυνση της Κλείσοβας τόσο με πλοiάρια κι από το Βασιλάδι, όσο και πολλών πεζών «θαλασσοβατούντων» από τη θέση Αρμυρικάκι.

Ακολουθεί σφοδρός κανονιοβολισμός του νησιού από τα πλοiάρια, ενώ οι Τούρκοι προσεγγίζουν το νησί και εκτοξεύουν την πρώτη τους έφοδο. Τη στιγμή αυτή, το πρωτοπαλλήκαρο της φρουράς ο φημισμένος Σουλιώτης Στρατηγός Κίτσος Τζαβέλλας¹² (1801-1855), σπεύδει με άλλους 6-7 άνδρες (κατά τον Γ. Ζαλοκώστα ήταν 9), και με πλοiάρια οδηγούμενα από αμούστακα Μεσολογγιτόπουλα, αψη-φώντας το καταιγιστικό πυρ του εχθρού και περνώντας ανάμεσα από τον εχθρικό στολίσκο, αποβιβάζεται στο νησί και εμψυχώνει τη φρουρά.

«Μόλις έμβηκεν μέσα (στο νησί)», γράφει ο Νικόλαος Κασομούλης, «ενέπνευσεν όλο το θάρρος εις τα παλληκάρια εκείνα».

Από κει και πέρα, ο καταξιωμένος Διοικητής της Φρουράς Παναγιώτης Σωτηρόπουλος και ο ανδρείος και έμπειρος εμψυχωτής των μαχητών Κίτσος Τζαβέλλας, σε μια υπέροχη και αρμονική σύζευξη των αναμφισβήτητων ηγετικών τους προσόντων και χάρη στη στενή φιλία που τους συνέδεε, παίρνουν στα στιβαρά τους χέρια την άμυνα του νησιού και χαλυβδώνουν το φρόνημα των υπερασπιστών του, με αποτέλεσμα η μια μετά την άλλη να συντρίβονται οι λυσσώδεις επιθέσεις των αλλοθρήσκων.

Στην πρώτη ορμητική έφοδο του εχθρού δύο αρβανίτες σημαιοφόροι πατούν την Κλείσοβα, οι οποίοι αμέσως σκοτώνονται. Τους ακολουθούν και άλλοι. Οι Τούρκοι καταλαμβάνουν το περιμετρικό πρόχωμα κενό, διότι ήδη οι δικοί μας μπροστά στο διαγραφόμενο κίνδυνο να περικυκλωθούν, έχουν καταφύγει στην εκκλησία.

Όμως από εκεί τα βόλια των αμυνομένων είναι τόσο φονικά, ώστε οι εχθροί αναγκάζονται να εγκαταλείψουν το πρόχωμα και να επιστρέψουν στις αρχικές τους θέσεις. Ο Κιουταχής, γενναίος και πείσμων, επιχειρεί ανεπιτυχώς μέχρι το μεσημέρι-έξη (6) αλλεπάλληλες επιθέσεις, στη δε τελευταία, μπαίνει επικεφαλής ο ίδιος. Πληγώνεται όμως σοβαρά στο μηρό κι αναγκάζεται ν' αποσυρθεί, γεγονός που διαδίδεται αμέσως και συμπαρασύρει σε άτακτη φυγή και τα στρατεύματά του. Οι ηττημένες φάλαγγές του, ντροπιασμένες και έχοντας εγκαταλείψει στο πεδίο της μάχης πάνω από 1.500 νεκρούς και τραυματίες, συμπύσσονται με σπουδή κυρίως προς το κείμενο ανατολικότερα νησάκι της Μολόχας.

Κατά τη διάρκεια της άνισης αυτής πάλης, η φρουρά του Μεσολογγίου, παρα-κολουθώντας με αγωνία από την παραλία την εξέλιξη του αγώνα και ανταποκρι-νόμενη σε έκκληση των υπερασπιστών του νησιού, που διαβιβάσθηκε από ένα ατρόμητο Μεσολογγιτόπουλο, το οποίο οδήγησε ριψοκίνδυνα μια γαίτα μέχρι την ακτή, προσπάθησε να στείλει ενισχύσεις και εφόδια.

«Αλλ' εν τω μεταξύ των πυκνών εχθρικών εφόδων – γράφει στα απομνημονεύματά του ο Αρτέμιος Μίχος (όπ.π.σελ. 52) – ο γενναίος (Μεσολογγίτης) χιλιάρχος Καρακώστας Δροσίνης (αδελφός του Πάππου του Εθνικού μας ποιητού Γεωργίου Δροσίνη), έχων μεθ' εαυτού και τον εξάδελφόν του Γεωργάκη Κ. Βαλτινόν και πέντε στρατιώτες, εισελθών εις πλοιάριον εις το οποίον έθεσε και τίνα βαρέλια ύδατος -κατά τον Κασομούλη και κιβώτια πυρομαχικών- διευθύνθη προς την Κλείσοβαν. Ο εχθρικός στόλος ορμά τότε κατ' αυτών, (και) πυροβολεί δια μυδραλίων και τουφεκισμών».

«Αλλ' ο ατρόμητος αυτός στρατιώτης, περιφρονών τον εχθρόν, προ-χωρεί ακαταπαύστως εν μέσω της χαλάζης των σφαιρών και πλησιάζει εις το νησίδιον. Τότε σφαίρα (οβίδα) πυροβόλου προσβάλλει το πλοιάριον και διελθούσα από της πρύμνης εις την πώραν, φονεύει τους τεσσάρους εκ των στρατιωτών και τους κωπηλάτας και βυθίζει το σκάφος. Οι διασωθέντες ρίπτο-νται εις την θάλασσαν, ωθούνσι το πλοιάριον και ούτως εισέρχονται θριαμβευτικώς εις την Κλείσοβαν».

Το παράδειγμα του χιλιάρχου Δροσίνη αποπειράθηκαν και πολλοί άλλοι ν' ακολουθή-σουν¹³, όπως οι Γεώργιος Τζαβέλλας και Ιωάννης Τζαβέλλας ο επονομαζόμενος Μπακατσέλος και επίσης πολλοί από το Επικουρικό Σώμα τη γνωστή «βοήθεια» που είχε πρόσφατα συγκροτηθεί από 250 περίπου άνδρες υπό τον Κίτσο Τζαβέλλα για να επεμβαίνει γρήγορα όπου παρουσιαζό-ταν ανάγκη, αλλά κι' από το Σώμα των Γελεκτζήδων (φορούσαν μόνο γελέκο για να μη τους βαραίνει η κάπα) που αποτελούσαν 90 περίπου Μεσολογγιτόπουλα 17-18 χρονών. Αλλά δεν το κατόρθωσαν, επειδή ο εχθρός διέθετε πολλαπλάσιες δυνάμεις κι έτσι, όπως μας

λέει ο Αρτ. Μίχος, «έμενον μακρόθεν τουφεκίζοντας, μη δυνάμενοι όμως να δώσωσι την παραμικράν βοήθειαν εις τους εντός του νησιδίου».

Κατά την κρίσιμη αυτή περίσταση και κατ' άλλους στην εν συνεχεία επέμβαση των Αιγυπτίων, η Μεσολογγίτικη πάσσαρα του Κωνσταντή Τρικούπη, κατατρυπημένη απ' τις εχθρικές οβίδες βυθίζεται, ενώ ο ίδιος ο Τρικούπης τραυματίζεται σοβαρά, κατ' άλλους αρρώστησε βαριά, οι δε διασωθέντες από το πλήρωμα καταφεύγουν στην Κλείσοβα. Στο μεταξύ, ο Ιμπραήμ, βλέποντας με χαιρεκακία την αποτυχία του Κιουταχή, τον οποίο -κατά τον Παπαρρηγόπουλο- «ενέπαιξεν ανηλεώς», θεώρησε πρόσφορη την περίσταση ν' αναλάβει αυτός τη συνέχιση του αγώνα, επωφελούμενος από τον κάματο και τις απώλειες της φρουράς, που μέχρι τότε είχε χάσει περίπου το 1/3 της δύναμής της. Διαλέγει λοιπόν ως επικεφαλής το γαμπρό του, τον τολμηρό Χουσεΐν Μπέη, πορθητή της Κρήτης, της Κάσσου, της Σφακτηρίας, και μόλις προ ολίγου του Βασιλαδιού και Ντολμά και ετοιμάζει 3.000 περίπου Αιγυπτίους, οι οποίοι επιβιβασθέντες σε πλοιάρια αλλά και «θαλασσοβατούντες», περικυκλώνουν την Κλείσοβα και ορμούν να την καταλάβουν.

Αλλά, ας δούμε πώς περιγράφει ο Λάμπρος Κουτσουνίκας (Οπ.π.σ.120), την πρώτη έφοδο των Αιγυπτίων: «... ο εχθρός έφθασε με τας Αιγυπτιακάς τακτικάς στήλας, αίτινες ώρμησαν επί του μικρού οχυρώματος και με τας χείρας άδραξαν τους πάλους των οχυρωμάτων και ως εκ τούτου η φρουρά του Μεσολογγίου ενόμισεν, ότι οι εχθροί κατεκυρίευσαν την Κλείσοβαν, αλλ' ο γενναίος αρχηγός (Τζαβέλλας) άφησε τους εχθρούς και επλησίασαν τόσον κοντά ώστε ουδεμία βολή να υπάγη επί ματαίω, διέταξεν αμέσως το πυρ και εξετελέσθη κατακεραυνώσας τους της πρώτης γραμμής πλησιάζοντας, οίτινες ως αστάχυες κατεθερίσθησαν και εστρώθησαν εις το έδαφος· οι εχθροί ιδόντες την φθοράν των εσταμάτησαν επ' ολίγον, αλλ' επήλθε και δεύτερον και τρίτον πυρ επ' αυτών και τους κατεκύλισεν εις την γην».

Επιχειρούν πέντε αλληπάλληλες εφόδους, αλλά και τις 5 φορές υποχωρούν μπρος στην ακατανίκητη ανδρεία και την ανεξάντλητη καρτερία των μαχητών της Κλείσοβας, οι οποίοι, καθοδηγούμενοι κατάλληλα, πυροβολούν με αξιοσημείωτη επιτυχία, κυρίως εναντίον των αξιωματικών των Αιγυπτίων -ιδίως Γάλλων- που διακρίνονταν από τις χρυσοποίκιλτες στολές τους.

Γύρω στη δύση του ηλίου, οι ηρωικοί υπερασπιστές αναμένοντας νέα σφο-δρότερη έφοδο, αναγκάζονται να εγκαταλείψουν το πρόχωμα και να καταφύγουν στην εκκλησία. Πράγματι σε λίγο οι εχθροί εφορμούν για έκτη φορά, αποφασισμένοι τώρα με κάθε θυσία να καταλάβουν το νησί. Ο Αν. Γούδας¹⁴ μας δίνει την ακόλουθη ωραία περιγραφή:

«Ότε δε οι εχθροί υπερπλεόνασαν, τότε ο Τζαβέλλας και ο Σωτηρόπουλος απεσύρθησαν εις το εν τω μέσω του νησιδίου ναΐδριον της Αγίας Τριάδος. Ανέβησαν οι υπ' αυτούς άπαντες εις την οροφήν, ένθα ο Σωτηρόπουλος είχε σχηματίσει ενωρίτερον είδος τι προμαχώνος εκ λίθων, ευρεθέντων πέριξ του ναού, εκ κεράμων και αλιευτικών κοφίνων, εμπλέων χώματος. Ωχυρώθησαν όπως κάλλιον εδύναντο όπισθεν αυτών και τόσον ευστόχως και αδιαλείπτως επυροβόλουν, ώστε εφόνευον άπαντας σχεδόν τους προσεγγίζοντας... »

Ο ίδιος ο Χουσεΐν, λαμποκοπώντας μέσα στην πλουμιστή στολή του, «αστράπτων» - κατά τον Στασινόπουλο¹⁵- «από τον χρυσόν και τους πολυτίμους λίθους», σηκών-νεται όρθιος στην πρασινοχρωματισμένη λέμβο του και παροτρύνει τους άνδρες του. Κατά κακή του όμως τύχη, τον επισημαίνουν οι καταφυγόντες στην εκκλησία, απ' όπου κατά την επικρατέστερη εκδοχή (διότι υπάρχει και ή έγκυρη άποψη, την οποία καταγράφει ο Κασομούλης, ότι τον σκότωσε ο Σφήκας, ψυχογιός του Αξ/κού Αποστόλη Καρατζογιάννη, Νιχωρίτου), ο Παναγιώτης Σωτηρόπουλος - «άριστος σκοπευτής ών», όπως γράφει στην ιστορία του ο Στρατηγός Νικόλαος Μακρής - τον πυροβολεί και τον σωριάζει νεκρόν. Η λέμβος αποσύρεται και δίδει έτσι το σύνθημα της γενικής υποχώρησης στις εχθρικές γραμμές. Η φρουρά τους καταπυροβολεί και με επικεφαλής τον Κίτσο Τζαβέλλα ξιφήρης, εξορμά και τους καταδιώκει, σφάζοντας όσους είχαν βγει στο πρόχωμα και κυνηγώντας τους άλλους μέσα στη λιμνοθάλασσα, οι οποίοι πανικόβλητοι διασκορπίζονται.

Στο σημείο αυτό, συμπληρώνει ο Δημήτρης Φωτιάδης, μεταφέροντας την αφήγηση του Κασομούλη:

«Μόλις είδαμε από το Μεσολόγγι πως οι δικοί μας στην Κλείσοβα πήδησαν όξω από τα ταμπούρια τους, όρμησε τότες η «βοήθεια», όπου είχε μπει στα πλοιάρια και περίμενε. Λάμνοντας μ' όλη τη βία τράβηξαν γραμμή κατά το νησάκι το πιο κοντινό στην Κλείσοβα. Σκιάζονται οι Αρβανίτες κι οι Αραπάδες που είτανε μαζεμένοι γύρω απ' αυτό, τους πιάνει χαροτρομάρα και τρέχουν άλλοι από δω και άλλοι από εκεί».

Ευτυχώς γι' αυτούς, η νύχτα που άρχισε να πέφτει, διακόπτει την απηνή καταδίωξή τους.

«Την επαύριον οι Έλληνες – γράφει ο Αρτέμιος Μίχος (Όπ.π.σ.54) – περιερχόμενοι τα μικρά νησίδια τα περί την Κλείσοβαν, εύρισκον πολλούς των τακτικών Αράβων οίτινες είχαν περιπλανηθεί κατά την μάχην, εκ των οποίων άλλους μεν εφόνευον, άλλους δε ζώντας μετέφερον εις Μεσολόγγιον».

Ο Κασομούλης (Όπ.π.σ. 237) δίνει επίσης μια συνταρακτική εικόνα των σκη-νών που επακολούθησαν την επομένη: «Η φρουρά όλη έτρεχεν και εφιλούσεν τους σωθέντας συναδέλφους των εις την Κλείσοβαν. Όλοι επήγαν δια να ιδούν το τρομερόν θέαμα την αυγήν. Επήγα και μόνος μου, αφού τους εφίλησα επαπατήρησα και είδα γύρωθεν επτά σωρούς φονευμένους και στιβασμένους ένας επάνω στον άλλον, οίτινες ήταν οι φύλακες των σημαίων, φονευόμενοι καθ' ον χρόνον έτρεχαν να φυλάξουν τας σημαίας. Οι σωροί απείχον έως μίαν οργυιά από την τάφρον, τόσον είχαν πλησιάσει. Η λίμνη ήταν σκεπασμένη από τα πτώματα¹⁶ έως μίαν βολήν μακράν και πλέοντα εκυμάτιζαν ωσάν φροκαλίδια επάνω εις την ακρογιαλιάν».

Ο Μίχος αναφέρει ακόμη ότι «1500 λογχοφόρα όπλα του τακτικού Αιγυπτιακού Στρατού και υπέρ τας 100 κα-ραμπίνας και άλλα τόσα ξίφη Αξιωματικών, 13 σημαίαι της ημισελήνου και 10 τύμπανα και άλλα πάμπολλα λάφυρα απετέλεσαν το Ελληνικόν Τρόπαιον».

Ας ακούσουμε επίσης ένα χαρακτηριστικό περιστα-τικό που έλαβε χώρα την επομένη (το ίδιο με μερικές παραλλαγές, αναφέρει και ο Κασομούλης) και που περιλαμβάνει στ' απομνημονεύματά του ο Σπυρο-Μήλιος¹⁷.

«Ο Καπετάν Πασιάς, όστις έστεκεν με τον στόλον προ-σορμισμένος και είδε μακρόθεν τας τουρκικάς σημαίας θεμένας επί του προμαχώνος της Κλείσοβας, εσυμπέρανεν, ότι εκυριεύθη· όθεν έστειλεν εν πλοιάριον, εις το οποίον ήτον τριάκοντα Τούρκοι, δια να συγχαρεί εκείνον τον Βεζύρην, όστις έφερε τα νικητήρια· το πλοιάριον επλησίασεν εις την Κλείσοβαν και δεν παρετήρησεν ότι αι σημαίαι ήτον ανάποδα· μάλιστα ο Καπετάν Γιαννάκης Τζαβέλλας, αδελφός τον Στρατηγού, όστις ευαρεστείτο να μη ξουραφίζει τα γένεια του, τους επαρρησιάσθη έξω του προμαχώνος, τους ωμίλησεν Τούρκικα και τους επροσκάλεσεν να εβγούν εκ του πλοίου. Οι Τούρκοι απατηθέντες από την γλώσσαν και από τα γένεια εβγήκαν και ούτως τους εσύλλαβαν οι Έλληνες όλους, πλην δεν κατεδέχθησαν να τους κακοποιήσουν, αλλά μόνον τους αφόπλισαν και τους έστειλαν εις το εχθρικόν στρατόπεδον δια να παρηγορήσουν τους υπερήφανους

Βεζυράδες, οίτινες μετά την αποτυχίαν ήτον πολλά μελαγχολικοί».

Πέντε μέρες πέρασαν και οι ορδές του εχθρού βρίσκονταν στην ίδια παραζάλη και βουβαμάρα. Οι Αραπάδες ολοένα ξετρύπωναν από τη λίμνη κι ούτε αυτός ακόμη ο Μπραΐμης δεν ήξερε την κατάσταση του ασκεριού του. Από τότε πλάστηκε και ο θρύλος πως τις νύχτες βογγάει το αίμα των Αραπάδων στην περιοχή της Κλείσοβας. Θα αντιπαρέλθουμε και άλλα περιστατικά που χαρακτηρίζουν την πανωλεθρία που υπέστησαν τότε οι Τουρκοαιγύπτιοι και θα μνημονεύσουμε μόνο την εκτίμηση του Στασινόπουλου (Όπ. π.σ. 204) κατά την οποία «οι Τουρκοαιγύπτιοι είχαν καταληφθεί υπό τόσου πανικού, ώστε εάν οι πολιορκούμενοι απεφάσιζαν να κάμουν την Έξοδον την νύκτα εκείνην, όλοι θα εσώζοντο και κανείς δεν θα έπιπτε».

Έτσι έληξε με την βοήθεια της Θεομήτωρος η «πανήμερος», όπως ονομάσθηκε, μάχη της Κλείσοβας, επειδή κράτησε από τα χαράματα μέχρι το σούρουπο της 25ης Μαρτίου 1826.

Στη μάχη της Κλείσοβας, οι απώλειές μας έφθασαν γύρω στους 60 ηρωικούς νεκρούς και τραυματίες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονταν και αρκετοί Μεσολογγίτες.

Οι απώλειες των Τουρκοαιγυπτίων ανήλθαν, σύμφωνα με τους παρόντες τότε στο Μεσολόγγι απομνημονευματογράφους, κατά μεν τον Ν. Κασομούλη (Όπ.π.σελ. 237) σε 2.500 νεκρούς, «εκτός των όσων εσυνελάμβανον οι πλοιαροκονταρισταί ζώντας την αυγήν, ζητώντας την συμπάθειάν των (τους οποίους εφόνευον)», κατά δε τον Αρτέμιο Μίχο (Όπ.π.σελ. 54) σε 3.500 φονευθέντες και πληγωθέντες. Τέλος, ο Σπυρο-Μήλιος (Όπ.π.σελ. 221), κατά μαρτυρίαν του Παπαλουκά, μνημονεύει 3.500 νεκρούς, εκτός των πληγωμένων.

Η απίστευτη κυριολεκτικά δυσαναλογία μεταξύ των απωλειών που υπέστη η φρουρά της Κλείσοβας και των αντιστοίχων των Τουρκοαιγυπτίων, θα πρέπει, εκτός των άλλων, ν' αποδοθεί και στο γεγονός ότι η μικρή έκταση του νησιού (περίμετρος περίπου 300 βήματα) επέτρεπε μόνο τις κατά κύματα και με μικρή σχετι-κώς δύναμη επιθέσεις του εχθρού, επίσης στο ότι ο λασπώδης βυθός δυσκόλευε σοβαρά τις κινήσεις των επιτιθεμένων, η δε τοποθέτηση υποθαλάσσιων εμποδίων (πασσάλων) μπρος από τα κράσπεδα του νησιού απέτρεπε την προσόρμιση λέμβων.

Για τα πτώματα των Τουρκοαιγυπτίων, ο Φάνης Μιχαλόπουλος¹⁸, αναφέρει: «... φρικιαστική πραγματικώς είναι η περιγραφή την οποίαν μας έδωκεν ο ιατρός της φρου-ράς κι ένας από τους σωθέντες μετά την Έξοδον αγωνιστές ο Λευκάδιος

Στεφανίτσης εις την «Απλήν και μεμαρτυρημένην έκθεσίν» του (εν Ναυπλίω 1836). Μετά την μάχη της Κλείσοβας, προβλέποντας ούτος μεγαλύτερη έλλειψη τροφών, επρότεινε όπως τα πτώμα-τα των Αιγυπτίων αλατισθούν και δοθούν για τροφή εις τους κατοίκους. Αλλά η πρόταση απορρίφθηκε και μόνη τροφή που τους απόμεινε ήσαν τα χελιδόνια της ανοίξεως».

Θα αντιπαρέλθουμε τον σκόπελο να μνημονεύσουμε ιδιαίτερα διακριθέντες και θ' αρκεσθούμε στη διατύπωση του Μεσολογγίτη ιστορικού και πρώτου Πρωθυπουργού Σπυρίδωνος Τρικούπη, κατά τον οποίο «ήρως αυτόχρημα ανε-δείχθη πας πολεμιστής της Κλείσοβας». Θα επαναλάβουμε, επίσης, ότι παρά το πλευρό των ανδρών πολέμησαν ηρωικά και Μεσολογγίτισσες.

Στο αιματοπότιστο νησί

μια χούφτα παλληκάρια

Το μέγα δένδρο ανάστησε

με τα χρυσά κλωνάρια

Ω! Μεσολόγγι! Ω! Δόξας γη!

Κι' αστράφτει στον αιώνα

η Κλείσοβα του ολόφωτου

Μετώπου σου Κορώνα!

Κωστής Παλαμάς

ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πολυθρύλητη μάχη της Κλείσοβας, αν θεωρηθεί αυτοτελώς και ανεξάρτητα από τα τόσα άλλα περίλαμπρα περιστατικά που διαδραματίστηκαν κατά τη δι-άρκεια της τελευταίας πολιορκίας του Μεσολογγίου, αναμφίβολα θα πρέπει να συγκαταλεχθεί ανάμεσα στις πιο συγκλονιστικές και πολυαίμακτες συγκρούσεις κατά τον ιερό Αγώνα της Φυλής. Η τρομακτική φθορά που υπέστησαν τα λεφούσια των Τουρκοαιγυπτίων, μόνο με τη νίλα της Στρατιάς του Δράμαλη στα Δερβενάκια τον Ιούλιο του 1822 απ' τον Κολοκοτρώνη μπορεί να παραβληθεί. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι έναντι 130 περίπου ηρωικών προμάχων της, η υπεροχή του εχθρού σε ανθρώπινο δυναμικό και υλικά μέσα ήταν όχι απλώς συντριπτική, αλλά πρωτοφανής (1:25 αναφέρουν οι ιστορικοί), το έπος της Κλείσοβας θα πρέπει χω-ρίς υπερβολή να καταγραφεί ίσως -τηρουμένων των αναλογιών- σαν το

μοναδικό νικηφόρο περιστατικό στην πολεμική ιστορία και όχι μόνο την Ελληνική.

Δυστυχώς, η περιφανής αυτή νίκη που έστεψε τα ιερά όπλα των γενναίων υπερασπιστών της, δεν είχε την αναμενόμενη συνέχεια, όπως άλλωστε ο ίδιος ο Μπραΐμης σ' ένα ξέσπασμα ειλικρίνειας ομολόγησε μετά από λίγο καιρό στον Γάλλο Δεριγνύ: «Βλέπεις πώς λιώνουν τα χιόνια εκείνων των βουνών; Έτσι ακριβώς θα λιώναμε και εμείς αν το Μεσολόγγι είχε τρόφιμα για κάμποσες μέρες».

Ο ελληνικός στόλος, αρκετά αδύνατος τώρα, στις αμέσως επόμενες μέρες, δεν μπόρεσε να διασπάσει τον ασφυκτικό κλοιό του εχθρού και να ανεφοδιάσει με τρόφιμα τους «Ελεύθερους Πολιορκημένους» κι έτσι ό,τι δεν κατόρθωσαν τα πολυ-άριθμα ασκέρια του Κιουταχή και του Ιμπραήμ, το πέτυχε η πείνα, «αυτή η μαύρη και απαίσια στρίγγλα», κατά το χρονικογράφο, με τα γνωστά επακόλουθα.

Έτσι, για να ξαναγυρίσουμε στην αφήγησή μας, η Κλείσοβα δεν έπεσε. Πατήθηκε από τον εχθρό μετά την Έξοδο, όταν δεν υπήρχε πια Μεσολόγγι.

Θα αποτολμήσουμε, επίσης, μια σύντομη κριτική της Μάχης από καθαρώς στρατιωτικής σκοπιάς μ' όλο το σεβασμό προς τους αθάνατους προγόνους μας.

Θα σημειώσουμε έτσι, από πλευράς προπαρασκευής, την επιτήδεια οχύρωση του νησιού και ιδίως την επινοητικότητα του Σωτηρόπουλου, για την τοποθέτηση πασσά-λων στον υποθαλάσσιο χώρο γύρω από το νησί, που προσομοιάζει με τα μέσα που χρησιμοποιούνται σήμερα κατά την άμυνα των νήσων και περιλαμβάνουν εγκατάσταση υποβρυχίων ναρκοπεδίων και λοιπών κωλυμάτων, εγγύς των ακτών αποβάσεως.

Θα επισημάνουμε ότι οι διατεθείσες δυνάμεις και τα μέσα για την άμυνα του νησιού ήταν μάλλον ανεπαρκή, εν όψει μάλιστα των διαφανέντων πλέον σχεδίων του εχθρού, τόσο με την προηγηθείσα άλωση του Βασιλαδιού και του Ντολμά, όσο κι από τις ενέρ-γειες της προτεραιάς της επίθεσης. Η έγκαιρη προώθηση στο νησί επί πλέον 2 έως 4 πυροβόλων και αριθμού μαχητών, καθώς και των απαραίτητων εφοδίων και πυρομα-χικών, εκτιμάται ότι θα συνέβαλε πλέον αποτελεσματικά στη διεξαγωγή του αγώνα.

Θα διατυπώσουμε την άποψη, ότι ο εχθρός με τις παραπλανητικές του κινήσεις, πέτυχε τακτικό αιφνιδιασμό σε βάρος των αμυνομένων, διότι όλοι πίστεψαν ότι η επίθεση στρεφόταν κατά του Ανεμόμυλου και του Μεσολογγίου. Απόρροια τούτου ήταν, η συνακόλουθη ενίσχυση του νησιού να επιχειρηθεί άκαιρα, ασυντόνιστα και με δυνάμεις μεταγγιζόμενες «στάγδην», με πρωτόβουλες, παράτολμες έως και απέλπιδες, θα λέγαμε, προσπάθειες.

Θα παρατηρήσουμε τη σημειωθείσα έλλειψη κυρίως νερού και πολεμοφοδίων, η οποία είναι εν μέρει δικαιολογημένη, λόγω της σφοδρότητας και διάρκειας της μάχης.

Θα τονίσουμε την παράλειψη εκπόνησης υπό της συλλογικής Κεντρικής Διοικήσεως (μάλλον αυτό ήταν μειονέκτημα) επαρκών όσο και αναγκαίων σχεδίων ενίσχυσης και υποστήριξης με δυνάμεις και πυρά της φρουράς του νησιού, προ και κατά τη διεξαγωγή του αγώνα.

Η Κλείσοβα, όπως θα λέγαμε στη στρατιωτική ορολογία, βρισκόταν «εντός βε-ληνεκούς υποστηρίξεως και αποστάσεως ενισχύσεως», από τις φίλιες γραμμές.

Θα υπενθυμίσουμε ακόμη, ότι κατά τη διεξαγωγή της μάχης δεν εκδηλώθηκε σχέδιο αντιπερισπασμού από τη φρουρά του Μεσολογγίου, τα γνωστά εκτός των Τειχών γιουρούσια της Φρουράς. Μετά δε τη δεινή ήττα του αντιπάλου, δεν επι-διώχθηκε σε ανάλογη έκταση η εκμετάλλευση της επιτυχίας, έναντι ενός εχθρού πλήρως εξουθενωμένου. Ενδεχομένως, η απουσία του Κ. Τζαβέλλα, που πρωτο-στατούσε στα εγχειρήματα αυτά και διοικούσε τη «βοήθεια», ή ακόμη η μεγάλη εξασθένηση του οργανισμού τους απ' την ασιτία, δηλαδή η έλλειψη φυσικών δυνάμεων, να μην επέτρεψαν την εκδήλωσή τους.

Τέλος, θα πρέπει ιδιαιτέρως να εξάρουμε, τόσο την ανεκτίμητη σημασία της Ηγεσίας, όσο και την ανυπολόγιστη αξία των Ηθικών Δυνάμεων της Φρουράς, στοιχεία τα οποία διαδραμάτισαν ακόμη μια φορά τον κυρίαρχο ρόλο στο πεδίο της Μάχης και κατίσχυσαν της, όχι απλώς συντριπτικής, αλλά πρωτοφανούς υπε-ροχής του εχθρού σε δυνάμεις και μέσα.

Και για να συμπληρώσουμε τα σχετικά με τη Φρουρά της Κλείσοβας, σημειώνουμε ότι, σύμφωνα με το Σχέδιο της Εξόδου, το Σώμα της Κλείσοβας, με τους αρχηγούς του Χριστόδουλο Χατζηπέτρο και Παναγιώτη Σωτηρόπουλο, αποχώρησε την ίδια νύχτα (10 Απρ. 1826) με πλοιάρια από το νησί και κατέλαβε το δεξιό πλευρό των εξερχόμενων δίπλα στη φάλαγγα των γυναικόπαιδων, υπέστη δε σοβαρότατες απώ-λειες, αντιμετωπίζοντας, αρχικά το Ιππικό των Αιγυπτίων στον κάμπο του Μποχωριού, και εν συνεχεία την ενέδρα των Τουρκαλβανών, κοντά στον Αη Συμιό.

Ο Κασομούλης (όπ.π.σ. 283) αναφέρει ότι «από τους 76 άνδρες του Χ.Χ. έμειναν μόνον 17-20».

Αξίζει, τέλος, να μνημονευθεί και η σύγκριση που έκανε ο γνωστός οπλαρχηγός Σουρμελής, όταν ύστερα από ένα χρόνο, συμμετέχοντας το 1827 στην πολιορκία της Ακροπόλεως, εξοργισμένος από σχετική ιταμή πρόκληση συναδέλφων του,

απάντησε όπως μας περιγράφει ο Κασομούλης στα «Ενθυμήματα Στρατιωτικά»: «Μιας ημέρας μόνον μίαν πράξιν εκείνης της Φρουράς (του Μεσολογγίου), και να μάσης όλαις ταις πράξεις της Φρουράς αυτής (της Ακροπόλεως) και τριών ακόμη χρόνων (καθ' υπόθεσιν), δεν συγκρίνεται. Δεν εννοώ (το κατόρθωμα) της Εξόδου....., αλλά μόνον της Κλείσοβας (την μάχην θα ήρκει) να έχης κατά νουν».

Κλείνοντας την αφήγησή μας, θα προσθέταμε ότι το νησάκι σήμερα έχει πε-ρίπου καταποντιστεί, έρμαιο των κυμάτων και της αδιαφορίας όλων μας και ότι τόσο το ιστορικό εκκλησάκι της Αγίας Τριάδος όσο και ο Τύμβος των Πεσόντων απειλούνται με κατάρρευση. Πολλά λέγονται για την αξιοποίηση της λιμνοθάλασ-σας, μέσα στην οποία περιλαμβάνεται και η διάσωση του νησιού με την εκτέλεση σειράς έργων. Ας ευχηθούμε, τα σχέδια αυτά σύντομα να υλοποιηθούν, πριν να είναι πολύ αργά και ας ελπίσουμε, μαζί μ' αυτά, ν' αναβιώσουν και τα ωραία έθιμα και οι παραδόσεις μας και ακόμη κατά την επέτειο της Μάχης που συμπίπτει με την Εθνική μας Εορτή της 25ης Μαρτίου, να τελούνται στο νησάκι επιμνημόσυνη δέηση και άλλες εκδηλώσεις, σαν ένδειξη της ελάχιστης ευγνωμοσύνης και φόρου τιμής σ' εκείνους που θυσιάστηκαν τότε, για νάμαστε ελεύθεροι εμείς σήμερα, έχοντας πάντοτε στο νου μας, το γνωστό αξίωμα: «Λαοί που λησμόνησαν την Ιστορία και τις παραδόσεις τους, χάθηκαν στο διάβα του χρόνου».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- * Χ. Αγγελομάτη: «Το Μεσολόγγι στο Σταυροδρόμι της Δόξης». Αθήνα, 1973.
- * Κ. Αλεξανδρή: Αι ναυτικά επιχειρήσεις του υπέρ ανεξαρτησίας αγώνος, 1821-29. Αθήναι, 1930..
- * Αντ. Αντωνιάδη: «Μεσολογγιάς» Έπος ιστορικόν. Αθήναι, 1876.
- * Π. Αργυρόπουλου: «Αι τρεις Πολιορκίαι του Μεσολογγίου και η Έξοδος της Φρουράς αυτού». Αθήναι, 1926. Αρχείο Αγωνιστών Εθνικής Βιβλιοθήκης.
- * Ζώη Βλασσοπούλου: «Η Τελευταία Νυξ του Μεσολογγίου». Αθήναι, 1895.
- * Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ).
- * Αν Γούδα: «Βίοι Παράλληλοι». Αθήναι, 1872.
- * Σ. Θεοφανίδη: Ιστορία του Ελληνικού Ναυτικού». Αθήναι, 1932.

- * Κανέλλου Δεληγιάννη: «Απομνημονεύματα». Αθήναι, 1854.
- * Χρ. Ευαγγελάτου: «Ιστορία του Μεσολογγίου». Αθήναι, 1959.
- * Γ. Ζαλοκώστα: «Κλείσοβα» ποίημα. Αθήναι, 1850.
- * Ιωαν. Ιωαννίδη: «Πολιορκίαι, Έξοδος και Ηρώον Μεσολογγίου». Μεσολόγγιον, 1926.
- * Νικ. Κασομούλη: «Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων». Αθήνα, 1939-1942.
- * Διον. Κόκκινου: «Η Ελληνική Επανάστασις». Αθήναι, 1956 -1960.
- * Ν. Κολόμβα: «Η Εποποιία της Κλείσοβας». Αθήνα, 1996.
- * Λάμπρου Κουτσονίκα: «Γενική Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως». Αθήναι, 1863.
- * Κ. Κώνστα: «Άπαντα» Τόμος 1ος. Αθήνα, 1991.
- * Τ. Λάππα: «Δοξασμένη Έξοδος», Αθήνα, 1960.
- * Ιωαν. Λούβρου: «Ελεύθεροι Πολιορκημένοι». Αθήναι, 1955.
- * Ιωάννη-Ιακώβου Μάγερ: «Ελληνικά Χρονικά». Αθήναι, 1926.
- * Νικ. Μακρή: «Ιστορία του Μεσολογγίου». Αθήναι, 1959.
- * Οδυσ. Μαρούλη: «Τελευταία Πολιορκία του Μεσολογγίου». Αθήναι, 1925.
- * «Μεσολόγγι» Εθνική Τράπεζα Ελλάδος. Αθήνα, 1976.
- * Φάνη Μιχαλόπουλου: «Οι Τελευταίες Στιγμές του Μεσολογγίου», Αθήναι, 1957.
- * Αρτεμίου Μίχου: «Απομνημονεύματα της Β΄ Πολιορκίας του Μεσολογγίου». Αθήναι, 1956.
- * Κωστή Παλαμά: «Στην Κλείσοβα». Επίγραμμα. Μεσολόγγι, 1894.
- * Ευαγ. Παντελίδη: «Πολιορκία και Έξοδος του Μεσολογγίου». Αθήναι, 1904.
- * Κ. Παπαρρηγόπουλου: «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους». Αθήναι, 1932.
- * Κ. Πετροπούλου: «Σκηνές Εθνικού Μεγαλείου». Αθήνα 1971.

- * Εμμ. Πρωτοψάλτη: «Αλληλογραφία Φρουράς Μεσολογγίου». Αθήναι 1964.
- * Ι. Ράγκου: «Μελέτη περί της Ιεράς Επανάστασεως». Αθήναι, 1902.
- * Ν. Σπηλιάδου: «Απομνημονεύματα του 21». Αθήναι, 1852-1859.
- * Σπυρομήλιου: «Απομνημονεύματα της Β' Πολιορκίας του Μεσολογγίου». Αθήναι, 1883.
- * Κ. Στασινόπουλου: «Το Μεσολόγγι». Αθήναι, 1925.
- * Σπυρίδωνος Τρικούπη: «Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως». Αθήναι, 1888.
- * Γ. Τσατσάνη: «Παναγιώτης Σωτηρόπουλος, ο Ήρωας της Κλείσοβας». Αθήνα, 1960.
- * Στεφ. Τσίντζου: «Το Μεσολόγγι Κοιτίς της Ελευθερίας». Αθήνα, 1936.
- * Νικήτα Φιλιππόπουλου: «Το Μεσολόγγι στο διάβα του χρόνου». Αργίριο, 2003.
- * Δημήτρη Φωτιάδη: «Μεσολόγγι». Αθήνα, 1958.

Ξένη

- * Spiridion Balbi (De Missolongni): «La Grece Regenerée». Paris, 1833.
- * J. Dimakis: La Presse Frangaise face a la chute de Missolonghi Thessaloniki, 1976.
- * Auguste Fabre: «Histoire du Siege de Missolonghi». Paris, 1827.
- * Filip Tames Green: «Sketches of the War in Greece». London, 1827.
- * Alfonse Nuzzo Mauro: «L Catastrofe di Mesolongi». Napoli, 1830.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1 Σύμφωνα με τα «Ελληνικά Χρονικά» αποβιβάστηκαν: «Στρατεύματα τακτικά μετά των πυροβολιστών του Ιμπραήμ, οδηγούμενα από αξιωματικούς Γάλλους 8.600 Στρατεύματα άτακτα του ιδίου, από Κρήτης, Μοθώνης, Λάλα κλπ. 2.400, Αλβανοί μισθωτοί του ιδίου 2.200, Μαμελούκοι 1.200, Κοζάκοι του Τοπάλ 500, Ιατροί, υποϊατροί, υπηρέται των ασθενών και φροντισταί των τροφών 350, το άθροισμα 15.250».

2 Την εφημερίδα «Ελληνικά Χρονικά» εξέδιδε στο Μεσολόγγι ο Ελβετός φιλέλληνας Ιωάννης-Ιάκωβος Μάγερ (1798-1826) από 1 Ιαν. 1824 έως 20 Φεβ. 1826, όταν από εχθρική οβίδα καταστράφηκαν οι εγκαταστάσεις και τα μηχανήματα του τυπογραφείου.

3 Λάμπρος Κουτσονίκας: «Γενική Ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων», Αθήναι 1863, Τ. Β' σ. 115.

4 Ο Ιταλός γιατρός Alfonso Nuzzo Mauro στην υπηρεσία του Ιμπραήμ στο βιβλίο του «La Catastrofe di Mesolongi», Napoli 1830, σχετικά αφηγείται: «Ένας Λόχος γενναίων Τούρκων μπαλτατζήδων (σκαπανέων) γέμισε αυτά τα περάσματα με άμμο κάτω από τα αδιάκοπα πυρά τον φρουρίου (Βασιλαδιού)».

5 Νικόλαος Μακρής: «Ιστορία του Μεσολογγίου», Μεσολόγγιον 1908, σελ. 47.

6 Δημήτρης Φωτιάδης: «Μεσολόγγι», Αθήνα, 1958.

7 Νικόλαος Κασομούλης: «Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων», Αθήνα 1939-1942, τ. Β'. σ. 199, 200.

8 Auguste Fabre: «Histoire du Siege de Missolonghi», Paris 1827.

9 Ιω. Ιωαννίδης: «Πολιορκίαι, Έξοδος και Ηρώον Μεσολογγίου», Μεσολόγγιον 1926.

10 Ι. Μακρυγιάννης: «Απομνημονεύματα», Αθήναι 1904.

11 Αρτέμιος Μίχος: «Απομνημονεύματα», Αθήναι 1956, σ. 50.

12 Κατά τον Διον. Κόκκινο «Η Ελληνική Επανάστασις» Αθήναι 1956-1960, το περιστατικό αυτό συνέβη κατά την επίθεση των Αιγυπτίων, χωρίς όμως και να θεωρείται ως επικρατέστερη αυτή η άποψη, δοθέντος ότι κρίνεται ως εγκυρότερη η γνώμη των παρόντων ιστοριογράφων Ν. Κασομούλη και Α. Μίχου, όπως εκτίθεται παραπάνω.

13 Κατά τον Ν. Κασομούλη (τ. Β'. σελ. 232), η προσπάθεια του Γ. Τζαβέλλα και των υπολοίπων, είχε προηγηθεί της ενέργειας του Κ. Δροσίνη.

14 Αν. Γούδας: «Βίοι Παράλληλοι», Αθήναι 1872.

15 Κ. Στασινόπουλος: «Το Μεσολόγγι», Αθήναι 1926, σ. 204.

16 Ο Αρ. Μίχος (Όπ.π.σ. 54) σχετικά παρατηρεί: «Τα πτώματα ταύτα ήσαν του Αιγυπτιακού στρατού. Εκ του στρατού δε του Κιουταχή μόνα τα πτώματα των δύο

αυτού σημαιοφόρων έμειναν εκεί, τα δε άλλα εβλέπομεν ιδίοις οφθαλμοίς ότι διαρκούσης της μάχης, τα μετέφερον οι σύντροφοί των επί των ώμων των μέχρι της ξηράς, εκεί δε τα ανεβίβαζον εις ίππους και τα έπεμπον εις το στρατόπεδόν των, η μετακόμισις δε αύτη ήτο διηνεκής και πυκνή».

17 Σπυρομήλιος: «Απομνημονεύματα της Β' Πολιορκίας του Μεσολογγίου», Αθήνα 1883, σ. 221.

18 Φάνης Μιχαλόπουλος: «Οι τελευταίες στιγμές του Μεσολογγίου», Αθήναι 1957.

ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΜΑΡΤΙΟΣ-ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2010